

ІДЕОГРАФІЧНІ СЛОВНИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЇХНЬОГО ВИКОРИСТАННЯ (НА МАТЕРІАЛІ ІДЕОГРАФІЧНОГО СЛОВНИКА ДІЄСЛІВ ПЕРЕМІЩЕННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ)

Анна Середницька

Національний університет „Львівська політехніка”

Ідеографічний словник дієслів переміщення відтворює системну організацію лексики, поділяючи її на словникові статті, які за складом близькі до семантичних полів. Слова у статті пов'язані системними зв'язками (синонімічними, антонімічними, словотвірними). Словник можна використовувати для дослідження семантики дієслів переміщення, вивчення їхніх парадигматичних зв'язків, укладання семантичних словників, посібників для вивчення української мови як іноземної, дослідження мовної картини світу, розроблення систем семантичного аналізу.

Ключові слова: ідеографічний словник, дієслова переміщення, семантичне поле, лексико-семантична група, архілексема, лексико-семантичний варіант.

Ідеографічні словники є все ще незвичним явищем для української лексикографії: для української мови досі не створено жодного загальномовного ідеографічного словника. Словники, з якими ми найчастіше стикаємось, – орфографічні, орфоепічні, тлумачні, перекладні, фразеологічні – побудовано за алфавітним принципом. Проте алфавітний принцип, при всій його зручності й універсальності, не дає змоги продемонструвати системність лексики. Звісно, автори тлумачних алфавітних словників за допомогою посилань відтворюють деякі лексичні зв'язки. Однак алфавіт все-таки розриває семантично споріднені слова. Наприклад, у різних статтях тлумачного словника опиняються лексеми *іти*, *ходити*, які є варіантами за ознакою односпрямованості–різноспрямованості; *ходити* та його похідні *входитьи*, *заходитьи* тощо; синоніми *підніматися*, *здійматися*, *підводитися*, *зводитися*, *підноситися* тощо.

Натомість лексика – це надзвичайно складна і багата мовна підсистема, яка складається з багатьох семантичних полів, що плавно переходять одне в одне. Компоненти семантичних полів, слова, пов'язані безліччю зв'язків. Щоб продемонструвати ці зв'язки, виникли словники семантичні – синонімічні, антонімічні, омонімічні, словотвірні, проте вони відображають якийсь один тип із названих зв'язків.

На нашу думку, найближчим до відтворення природного стану лексики – сукупності семантичних полів, кожне з яких складається з пов'язаних між собою лексико-семантичних груп, є ідеографічний словник. Його стаття є близькою до семантичного поля, а всередині статті виділено синонімічні ряди, антонімічні пари, групи похідних дієслів.

Ідеографічний словник має ономазіологічне спрямування від понять до слів. Його реєстровими одиницями є поняття, кожному з яких підпорядкована словникова стаття – множина слів, які виражають це поняття в мові. Ідеографічна лексикографія має

багату традицію у зарубіжному мовознавстві – словники П.М. Роже, Е. Блана, П. Буасьєра, Х. Касареса, Р. Галліга і В. фон Вартбурга, Ф. Дорнзайфа. Російські філологи також зробили ряд лексикографічних праць ідеографічного типу, до яких належать словники Ю.М. Караулова [6], В.В. Морковкіна [5], О.С. Баранова [1]. Останнім часом з'явилися надзвичайно цікаві, новаторські тлумачні словники російської мови за редакцією Н.Ю. Шведової [7] і Л.Г. Бабенко [11], у яких тлумачення слів поєднано з їхнім ідеографічним описом.

Однак лексика української мови, за винятком іменників, ще не була предметом ідеографічного опису [9]. Саме тому предметом нашого дослідження стали 8000 лексико-семантичних варіантів (ЛСВ) дієслів, які позначають поняття переміщення. Джерелом для вибору дієслів став тлумачний словник української мови (СУМ) [9], тому що там найдокладніше проаналізована семантична структура слова. Одиницями словника є окремі ЛСВ, оскільки різні ЛСВ одного слова можуть стосуватися різних понять.

Методика ідеографічної класифікації дієслів принципово відрізняється від методики, за якою проводять ідеографічний поділ іменників. Найчастіше значення іменників є предметним, денотативним, вони називають предмети, доступні безпосередньому сприйняттю. Класифікуючи іменники, спираємось на організацію предметів у навколишній дійсності. Натомість дієслова є складнішими для ідеографічного аналізу, оскільки в їхніх значеннях переважає сигніфікативна семантика. Щоб провести ідеографічну класифікацію дієслів, встановлюємо відповідність між поняттям та групою дієслів, які виражають його в мові.

Наприклад, поняттю **Переміщатися кроками** відповідає множина дієслів, яка налічує понад 1000 ЛСВ і є найбільшою статтею у словнику дієслів переміщення. Реєстровою одиницею цієї статті є поняття **Переміщатися кроками**, зміст якого складається з інтегральної ознаки „переміщатися”, спільної для всіх дієслів переміщення, та диференційної ознаки „кроками”, властивої тільки дієсловам ходи. Подальша структура статті заснована на відповідності між змістом поняття і значеннями підпорядкованих йому дієслів. Залежно від того, наскільки точно значення дієслова передає зміст поняття, у статті виділено такі зони:

- 1) зону архілексеми, значення якої тотожне до змісту поняття (*itum1* = переміщатися + кроками). Значення архілексеми позбавлене додаткових диференційних сем, конотацій та емоційного забарвлення. Статус архілексеми у словнику мають родові слова, які найчастіше вживаються у визначеннях слів словникової статті. Архілексема може мати до чотирьох варіантів, які відрізняються за ознаками односпрямованості-різноспрямованості та перехідності-неперехідності: *itum1* (односпрямована неперехідна архілексема), *ходитum1* (різноспрямована неперехідна архілексема), *вестum1* (односпрямована перехідна архілексема) і *водитum1* (різноспрямована перехідна архілексема);
- 2) зону похідних від архілексеми, значення яких уточнюють диференційні словотвірні значення (*підходитьum1* = переміщатися + кроками + **до чогонебудь**);
- 3) зону синонімів архілексеми, значення яких ускладнюють лексико-семантич-

ні диференційні семи (*плетися1* = перемішатися + кроками + **повільно**). Синоніми, значення яких містить однакові диференційні семи, поєднано у синонімічні ряди. Усього стаття містить 49 таких рядів, очолених синонімічно-домінантами;

- 4) зону похідних від синонімів архілексеми, значення яких, крім лексико-семантичної диференційної ознаки „повільно” чи іншої диференційної ознаки, містить словотвірне значення (наприклад, *поплетися2* = перемішатися + кроками + повільно + **почати**). Загалом до семантичної структури похідних дієслів поля **Перемішатися кроками** можуть входити 30 словотвірних значень, які вказують на просторові, часові характеристики ходи та особливості її інтенсивності, а всі дієслова переміщення поєднуються з 55 словотвірними значеннями;
- 5) зону периферії статті, у якій ЛСВ містять диференційні ознаки, за якими їх можна віднести до різних статей. Наприклад, ЛСВ *хвилюватися1* (перемішатися в стані коливання, покриватися хвилями (про воду)) належить до периферії статті **Здійснювати коливальний рух**, оскільки, крім сем „перемішатися” + „коливаючись”, містить сему „рідина”, що робить його близьким до статті **Перемішатися (про рідину)**. До периферії також входять ті дієслова, у значеннях яких ознака переміщення наявна, але відійшла на другий план: *плескати1* *неперех.* (рухаючись, видавати плескіт (про воду або іншу рідину); хлюпати) – периферія статті **Перемішатися (про рідину)**.

Усього словник містить 57 концептів, реєстрових одиниць, які ділять дієслова переміщення на 57 словникових статей [8]. Ми не зупиняємося на цьому рівні поняттєвої класифікації, як це відбувається у багатьох ідеографічних словниках. В ідеографічному словнику дієслів переміщення класифікація сягає далі, у межах статті виділено лексико-семантичні групи – синонімічні ряди (наприклад, ряд за лексико-семантичною диференційною ознакою „безцільно” – *блукати, бродити, валандатися, вешатися, віятися, волочитися, крутитися, лазити, маятися, мотатися, никати, огинатися, плутати, плутатися, сновигати, снувати, совгатися, таскатися, тинятися, хилитися, швендіяти, швендіятися, шлятися*), групи похідних дієслів (*приходити, сходитися, розходитися* і т. ін.), антонімічні пари (*сходитися – розходитися*).

П'ятдесят сім статей словника містять 324 синонімічні ряди. Словник подає вичерпну інформацію про синонімію різних видів: синонімію непохідних дієслів (*тинятися, вешатися*), синонімію однокорених похідних дієслів (*заходити, входити*), різнокорених похідних дієслів (*сходити, вибиратися*), а також специфічний малодосліджений вид синонімії твірного й похідного слова: *іти1* (*ступуючи ногами, пересуватися, рухатися, змінюючи місце в просторі (про людину або тварин); протилежне бігти*), *проходити1* *неперех.* (*іти, пересуватися кроками; крокувати*), *переходити3* *неперех., розм.* (*те саме, що проходить1*).

Майже кожне непохідне дієслово подано у супроводі його похідних. Ці похідні поділено на підгрупи, до яких належать дієслова переміщення, семна структура яких містить тотожні словотвірні значення. Наприклад, у групі похідних, підпорядкованих односпрямованій неперехідній архілексемі *іти*, можна виділити окрему підгрупу

дієслів, семна структура яких містить антонімічні словотвірні значення „до однієї точки з різних напрямків – від однієї точки в різних напрямках”: *сходиться1* (приходити з різних місць в одне; збиратися), *сходиться2* (ідучи один одному назустріч, скорочувати відстань; зближатися, зступатися), *позісходиться док.* (зійтися (про всіх або багатьох)), *позісходиться док., розм.* (зійтися в одне місце (про всіх або багатьох)), *посходиться док.* (зійтися, зібратися разом у якомусь місці (про всіх або багатьох)), *насходиться док., перев. безос., розм.* (прийти, зібратися з різних кінців в одне місце у великій кількості), *понасходиться док., розм.* (насходитися куди-небудь (про багатьох)), *находити2* (сходитися, збиратися в одному місці у великій кількості), *понаходити док.* (прийти куди-небудь (про багатьох)) – *розходитьсЯ1* (залишаючи місце збору, перебування, іти в різні боки, місця (про всіх або багатьох)), *порозходитьсЯ1 док.* (розійтися в різні боки (про всіх або багатьох)). Такі антонімічні пари однокореневих похідних дієслів існують у межах підгруп похідних, виділених за словотвірними значеннями „догори – донизу”, „до однієї точки з різних напрямків – від однієї точки в різних напрямках”, „всередину об’єкта – назовні об’єкта”, „до об’єкта – від об’єкта”. У процесі укладання словника проаналізовано закономірності утворення похідних від дієслів переміщення, встановлено масив словотвірних значень, з якими можуть поєднуватися дієслова переміщення (усього 55 значень).

Отже, укладений ідеографічний словник дієслів переміщення можна вважати поєднанням ідеографічного словника, тлумачного словника та словника лексико-семантичних груп. Словник вичерпно подає склад і особливості будови фрагмента лексичного складу української мови – дієслів переміщення. Він дає докладну інформацію про те, з яких слів складається і як організоване поле дієслів переміщення, як функціонують і взаємодіють слова у ньому. Словник наочно представляє різні види системних відношень лексики, його можна використовувати для укладання синонімічних та антонімічних, словотвірних, морфемних лексикографічних праць.

З метою досягнення максимальної зручності, прозорості словник містить додатковий вхід у семасіологічному напрямку, від слова до поняття – алфавітний покажчик. У ньому кожне слово супроводжує легенда – подана у скороченому вигляді інформація про місце цього слова у поняттєвій класифікації і серед інших лексичних одиниць. Алфавітний покажчик є зручним для встановлення частоти префіксів, дослідження їхніх значень, вивчення префіксів-синонімів і префіксів-антонімів, дослідження дистрибутивних форм.

Усі ідеографічні словники, крім того, що вони є надзвичайно цікавими для дослідників лексичної системи, є дуже зручними для розв’язання різних лінгвістичних завдань. Ще П.М. Роже підкреслював прагматичний аспект відношення концепт → знак – можливість використання ідеографічного словника для пошуків слова, яке максимально адекватно передає певне поняття. Ідеографічні словники використовують перекладачі для відбору найбільш відповідного до поняття і ситуації слова. Вони зручні для вивчення мови як іноземної, бо групують споріднені слова у словникові статті, лексико-семантичні групи, визначають у масиві слів базові, найважливіші, найзагальніші лексичні одиниці – архілексеми. Так, значення понад 8000 ЛСВ переміщення зводиться до 54 архілексем. Множину цих архілексем можна використовувати при формуванні словни-

ків-мінімумів, коротких тлумачних словників, при укладанні посібників для вивчення української мови як іноземної, а в перспективі – у системах семантичного аналізу і синтезу.

Використовуючи матеріали словника, можна проводити когнітивні дослідження – створювати бази знань у вигляді фреймів, семантичних сіток. Закономірності, встановлені при зведенні 8000 ЛСВ до 57 понять, дають змогу здійснювати автоматичний логіко-семантичний аналіз у системах автоматичного опрацювання текстів.

Одним з найвагоміших теоретичних досягнень словника є його внесок у когнітологію, зокрема побудову фрагмента картини світу, характерної для української мови. Система з 57 понять, на основі яких сформовані статті (так звана синоптична схема), а також система синонімічних рядів та словотвірних значень відображає мовну картину явища переміщення. На відміну від ідеографічного словника російської мови О.С. Баранова [1], у ідеографічному словнику дієслів переміщення сучасної української мови відтворено поняттєву класифікацію дієслів переміщення у тому вигляді, у якому вона існує в мовній картині світу. Вибір концептів, поділ дієслів за статтями здійснено за допомогою аналізу визначень дієслів, поданих у СУМі [9]. Адже, як відомо, визначення тлумачних словників відтворюють загальні закономірності існування лексичної системи і зв'язків у ній.

Як бачимо, ідеографічний словник дієслів переміщення належить до словників нового типу, інформація у яких організована так, що дозволяє отримувати якісно нові результати і розв'язувати лінгвістичні завдання [2: 16–17], [3: 19], [4: 14]. Він може знадобитися науковцям, які вивчають системні зв'язки лексики, польову організацію лексичного континууму, аналізують проблеми семної структури слова, способи його визначення у тлумачних словниках, висвітлюють проблеми когнітології української мови (зокрема, створення національно-мовної картини світу, типологічного порівняння картин світу у різних мовах), досліджують проблеми семантичного аналізу і синтезу; лексикографам-практикам, які укладають синонімічні, антонімічні словники, морфемні, словотвірні словники, словники-мінімуми, короткі тлумачні словники; перекладачам, що шукають найадекватнішого відповідника для номінації певного поняття, авторам посібників для вивчення української мови як іноземної.

1. Баранов О.С. Идеографический словарь русского языка. – М., 1998.
2. Караулов Ю.Н. Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка. – М., 1981.
3. Карпіловська Є.А. Машинні версії традиційних словників як основа для укладання комп'ютерних словників і тезаурусів // Мовознавство. – 1995. – № 4 – 5. – С. 19–22.
4. Клименко Н.Ф. Нові підходи до укладання комп'ютерних словників // Мовознавство. – 1996. – № 4–5. – С. 11–15.
5. Лексическая основа русского языка: Комплексный учебный словарь / В.В. Морковкин, Н.О. Беме, И.А. Дорогонова, Т.Ф. Иванова, И.Д. Успенская; Под. ред В.В. Морковкина. – М., 1984.
6. Русский семантический словарь: Опыт автоматического построения тезауруса: от понятия к слову. /Ю.Н. Караулов, В.И. Молчанов, В.А. Афанасьев, Н.В. Михалев. – М., 1982.
7. Русский семантический словарь: Толковый словарь, систематизированный по классам слов и значений. Т.2: Имена существительные с конкретным значением / Под. общ. ред. Н.Ю. Шведовой. – М., 2000.

8. *Середницька А.* Наукова і мовна картина поняття переміщення (на матеріалі дієслів переміщення української мови) // *Мова та історія: Періодичний збірник наукових праць.* – К., 2005. – Вип. 83. – С. 36–47.
9. *Словник української мови: В 11 т.* – К., 1970–1980. – Т. 1–11.
10. *Сніжко Н.В., Сніжко М.Д.* „Ідеографічний тезаурус” як інформаційно-довідкова система при вивченні закономірностей структурно-функціональної організації лексики // *Мовознавство.* – 1996. – № 4–5. – С. 23–28.
11. *Толковый словарь русских глаголов: Идеографическое описание. Английские эквиваленты. Синонимы. Антонимы / Под. ред Л. Г. Бабенко.* – М., 1999.

IDEOGRAPHIC DICTIONARIES AND PROSPECTS OF THEIR USE (ON MATERIALS OF THE UKRAINIAN IDEOGRAPHIC DICTIONARY OF VERBS OF THE MODERN UKRAINIAN LANGUAGE)

Anna Serednytska

Lviv Polytechnic National University

The ideographic dictionary of verbs of motion recreates the vocabulary system organization, which is here divided into dictionary entries close to semantic fields by its structure. Words in the entry are connected with the systemic relations (synonymic, antonymic, word-building). The dictionary can be used for investigation in the semantics of the verbs of motion, their paradigmatic coherence, compiling semantic dictionaries, manuals for studying Ukrainian as a foreign language, investigation of the world language pattern, developing the systems for semantic analysis.

Key words: ideographic dictionary, verbs of motion, semantic field, lexico-semantic group, lexico-semantic variant.